

Befolkningsudviklingen i landdistrikterne i Vestjylland og Sydsjælland, 1860-1960

Af Sven Illeris

Abstract

Until recently, the rural population of Western Jutland was increasing, in contrast to the rest of rural Denmark. In order to explain this fact, the 1860-1960 development of population in Western Jutland and in an East Danish region is analyzed demographically and economically. The decisive factors for the diverging developments are isolated.

Det er almindeligt kendt, at landbefolkningen i størstedelen af Danmark længe har været aftagende, men at Vest- og Midtjylland dog indtil for få år siden har haft stigende landbefolkning (se f. eks. Aa. Aagesen: Atlas over Danmark 2, Befolkningen, København 1961).

Det spørgsmål, om de seneste års befolkningstilbagegang i Vestjyllands landdistrikter blot er et forbigående fænomen, eller om der er tale om et afgørende vendepunkt i udviklingen, har givet anledning til en nærmere undersøgelse af befolkningsdynamikken i Vestjyllands landdistrikter sammenlignet med Østdanmarks. I nærværende arbejde analyseres den hidtidige udvikling, mens landsplanudvalgets sekretariat andetsteds vil gøre rede for arbejdet med regionale befolkningsfremskrivninger.

Denne undersøgelse omfatter dels de fødselshyppigheder, døds- hyppigheder og vandringshyppigheder, som den samlede befolkningsudvikling beror på, og som kan kaldes demografiske faktorer i snævrere betydning. Dels er det undersøgt, af hvilke erhverv befolkningen har været ernæret gennem tiderne, altså hvad den økonomiske baggrund for befolkningsudviklingen har været.

For at gøre undersøgelsen mere overkommelig og få et klarere

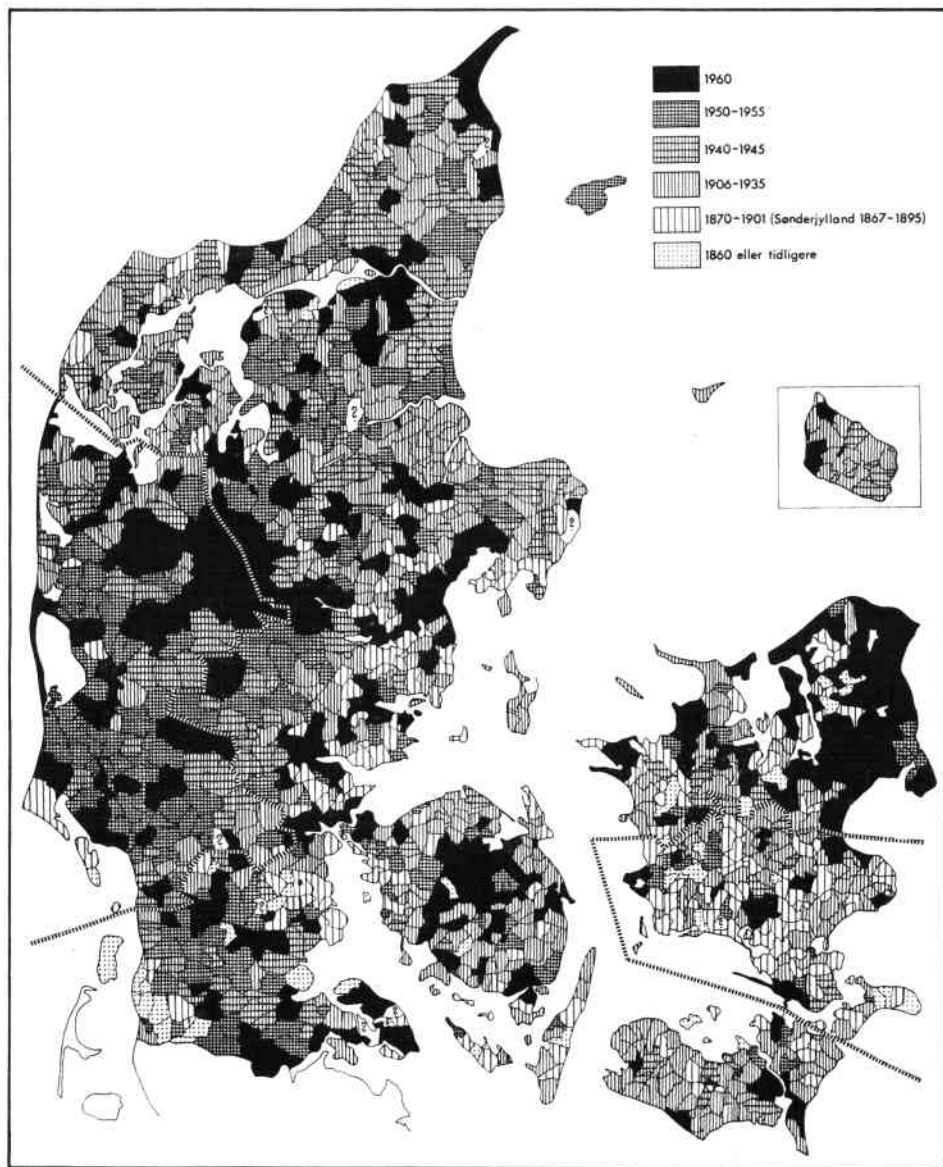

Fig. 1. Kommunernes Befolkningsmaximum. Sorø og Præstø amter samt Ringkøbing og Ribe amter er indrammet. Oplysninger om Sønderjylland 1864-1920 stillet til rådighed af red. Bj. Svensson.

Fig. 1. The year of population maximum of each commune. Sorø and Præstø counties as well as Ringkøbing and Ribe counties are framed. Information on Southern Jutland 1864-1920 made available by Mr. Bj. Svensson, editor.

billede frem, er den indskrænket til kun at omfatte to typiske områder (der af hensyn til den foreliggende statistik måtte bestå af hele amter). Undersøgellesområderne er udvalgt på grundlag af kortet fig. 1, hvor hver kommune har signatur efter det tidspunkt, den har haft sit hidtil største indbyggerantal på. Men næsten alle bymæssigt bebyggede eller delvist urbaniserede kommuner er i stadig vækst (hittidigt befolkningsmaximum 1960), har de allerfleste egentlige landkommuner kulmineret på et tidligere tidspunkt. I 1955 (sjældnere 1950) kulminerede folketallet i de fleste landkommuner i Vest- og Midtjylland, især i Ringkøbing og Ribe amter (indrammet på kortet), der derfor er valgt som typeområde. På øerne og i Østjylland falder kulminationstidspunktet normalt tidligere. Især har et stort antal kommuner haft deres befolkningsmaximum i 1925–1930 (f.ex. på Lolland-Falster, Bornholm og Fyn) og i 1870–1880 (f. ex. på Sydsjælland og i Østjylland). For at få modsætningen til Vestjylland skarpest frem, er som undersøgelsesområde valgt Sorø og Præstø amter (indrammet på kortet), hvor meget tidligt befolkningsmaximum er fremherskende. – I øvrigt falder en detaljeret gennemgang af kortet udenfor denne redegørelses rammer.

Analyseperioden er valgt sådan, at den omfatter de afgørende ændringer i det danske samfunds økonomiske og regionale struktur: 1860–1960. Statistikken giver mulighed for at gå endnu nogle år længere tilbage i tiden; men Ribe amts afgrænsning mod hertugdømmerne var dog før 1864 meget indviklet.

Undersøgelsens kildemateriale er dels folketællingerne med deres oplysninger om køns-, alders- og erhvervsfordeling, dels statistikken om „vielser, fødsler og dødsfald“, fortsat som „befolkningens bevægelser“. Som det fremgår af de følgende afsnit, har den officielle statistiks tal måttet underkastes en mængde små modifikationer. De forudsætninger, der er gjort ved beregningen af småændringer, har ofte måttet vælges vilkårligt. Imidlertid påvirker modifikationerne kun i ringe grad det samlede billede, og når man holder sig til de store træk, skulle analysens resultater være sikre nok.

De to områders befolkningsudvikling i analyseperioden fremgår af fig. 2: I de sydsjællandske amter stigende landbefolkning til 1880. Derefter først et fald, senere atter en svag stigning til et niveau nær 1880-tallet atter nåedes i 1930. Siden aftagen, især i 1930'erne og 1950'erne. – I Vestjylland først meget kraftig, efterhånden mere behersket stigning i folketallet, først i 1950'erne afløst af stagnation.

Demografisk udvikling

Ved den demografiske analyse er de 2 områder defineret som de pågældende amter minus købstadskommunerne. Det kunne have været ønskeligt også at trække forstæder og bymæssige bebyggelser ud af materialet, men for de fleste folketællinger i undersøgelsesperioden er de nødvendige data ikke publiceret særskilt for disse bebyggelser. Desuden er forstæderne og de bymæssige bebyggelser ikke ens afgrænset ved de forskellige tællinger. Og som det fremgår af nedenstående afsnit om beregningen af antallet af flyttere og deres aldersfordeling, er det nødvendigt, at undersøgelsesområderne er helt ens defineret fra den ene tælling til den næste. En række småændringer i undersøgelsesområdernes afgrænsning har alligevel måttet indføres. Dels er Ribe amt i 1860 blevet omregnet til grænserne efter 1864, idet det er forudsat, at den relative aldersfordeling var den samme indenfor den gamle og den ny afgrænsning. Dels er et antal sognekommuner i løbet af undersøgelsesperioden blevet op-
højet til eller indlemmet i købstadskommuner. I disse tilfælde er udskillelsen henført til det nærmeste folketællingstidspunkt; vedkommende kommunes indbyggere og deres beregnede aldersfordeling er medregnet indtil denne tælling, men udskilt ved videreregning fra den.

Den samlede befolkningsudvikling er opløst i fødselstal og dødsfald (hvis sum udgør fødselsoverskuddet eller den „naturlige vækst“), samt vandringsbalance (fig. 3). For en forståelse af den demografiske dynamik er kendskab til fødselsoverskud og vandringsbalance imidlertid ikke tilstrækkeligt. Disse størrelser er stærkt afhængige af befolkningens alders- og kønsfordeling, idet f. eks. den summariske dødelighed (dødsfald pr. år divideret med folketallet) i høj grad beror på, hvor stor en del af befolkningen, der er ældre mennesker. En høj summarisk dødelighed kan skyldes vidt forskellige årsager: enten stor dødelighed i hver aldersklasse for sig; eller relativt lille dødelighed i de enkelte aldersklasser, kombineret med en uheldig aldersfordeling. Ved prognoser kan man derfor heller ikke uden videre fremskrive de summariske dødsprocenter, men må gøre beregninger over, hvordan aldersstrukturen vil udvikle sig. På samme måde er hovedparten af flytterne yngre mennesker; og fødslerne beror på antallet af kvinder i de fødselsdygtige aldersklasser.

Fødsler pr. antal kvinder i fødedygtig alder (frugtbarheden), dødeligheden og vandringspromillen i hver alders-køns-klasse er de autonome faktorer i befolkningsudviklingen. De bevirker en bestemt

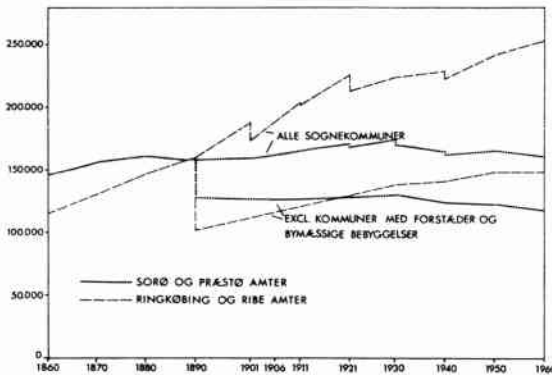

Fig. 2. Folketallet i landdistrikterne 1860-1960.

Fig. 2. The population figures of the rural districts 1860-1960.

alders-køns-struktur i befolkningen, og denne afledte faktor påvirker igen de summariske fødsels-, døds- og vandringspromiller.

En fuldstændig analyse af den demografiske dynamik må derfor omfatte: 1) en opgørelse af frugtbarheden (fig. 4), 2) en opgørelse af dødeligheden i hver enkelt alders-køns-klasse (fig. 5), og 3) en beregning af hver alders-køns-classes vandringsbalance (fig. 6).

Tallene til figur 3-6 er beregnet på følgende måder:

1. Fødslerne er i den officielle statistik indtil folkeregistrenes oprettelse (d.v.s. til 1930) udelukkende registreret efter fødselsstedet, ikke efter moderens bopæl. Da landbefolkningens fødsler efterhånden ofte fandt sted på sygehusene i byerne, ville billedet af landbefolkningens fødselshyppigheder blive ukorrekt, hvis tallene ikke blev korrigeret. Ifølge skøn i „Befolkningsforholdene i det 19. århundrede“ (Statistisk tabelværk V, A, 5) er korrektionsfaktoren før 1880 så ubetydelig, at den kan sættes til 0. For perioden efter 1931, hvor fødslerne er registreret både efter fødselssted og bopæl, kan korrektionsfaktoren udregnes for hvert af undersøgelsesområderne. I perioden 1880-1930 antages den da at have været lineært stigende i hvert af undersøgelsesområderne.

Ved beregningen af den summariske fødselshyppighed (fig. 3) og frugtbarheden (fig. 4) er foruden de således korrigerede fødselstal anvendt folketallet og alders-køns-fordelingen, som fremgår af folketællingerne.

2. Dødsoplysningerne er før 1930 kun registreret efter dødsstedet. Da landbefolkningens dødsfald i tiden efter 1880 ofte fandt sted på sygehusene i byerne, har også dødstallene måttet korrigeres til hjemsted. Der findes i den officielle statistik en opgørelse af korrektionen for den samlede dødelighed for hele landets landdistrikter

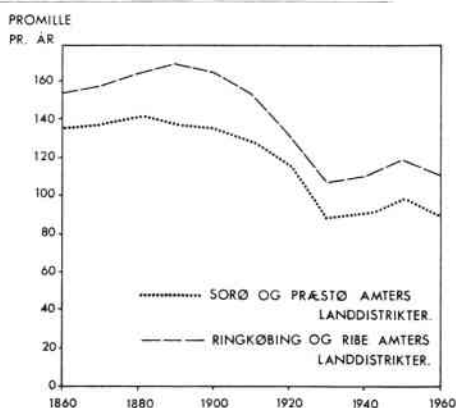
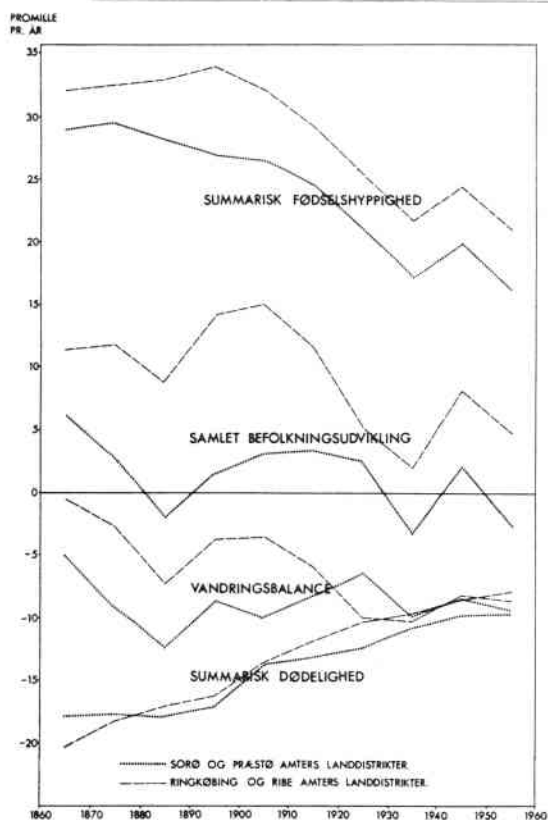

Fig. 3. Fødselshyppighed, dødelighed, vandringsbalance og samlet befolkningsudvikling 1860-1960.

Fig. 3. Crude birth rate (top curves), total population development, migration balance, and crude death rate (bottom curves), 1860-1960.

Fig. 4. Frugtbarheden 1860-1960.

(Fødsler
15-44 årige kvinder) (korrigeret).
Fig. 4. The fertility rate 1860-1960.
(Births
15-44 years old women) (corrected).

i hvert femår. Ved beregningen af den summariske dødelighed i hvert undersøgelsesområde (fig. 3) er denne korrektionsfaktor da antaget at være gyldig.

I perioden 1915-1930 foreligger også korrektionerne for dødsfaldene i de enkelte alders-køns-klasser i hele landets landdistrikter. Ved beregningen af dødeligheden i de enkelte alders-køns-klasser (fig. 5) er disse korrektionsfaktorer da antaget at være gyldige for hvert af undersøgelsesområderne, og i tiden 1880-1915 er de antaget at have været lineært stigende.

I perioden efter 1930 er dødsfaldene i de enkelte alder-køns-klasser ikke opgjort for landdistrikterne for sig, men kun for landet som helhed. Den for 1926-30 kendte forskel mellem hele landets og landdistrikternes dødelighed er antaget at være reduceret til $\frac{3}{4}$ i 1931-40, til halvdelen i 1941-50, og til fjerdedelen i 1951-60. Dødeligheden i hver alders-køns-klasse er i begge undersøgelsesområderne fremdeles antaget at være den samme som i hele landets landdistrikter.

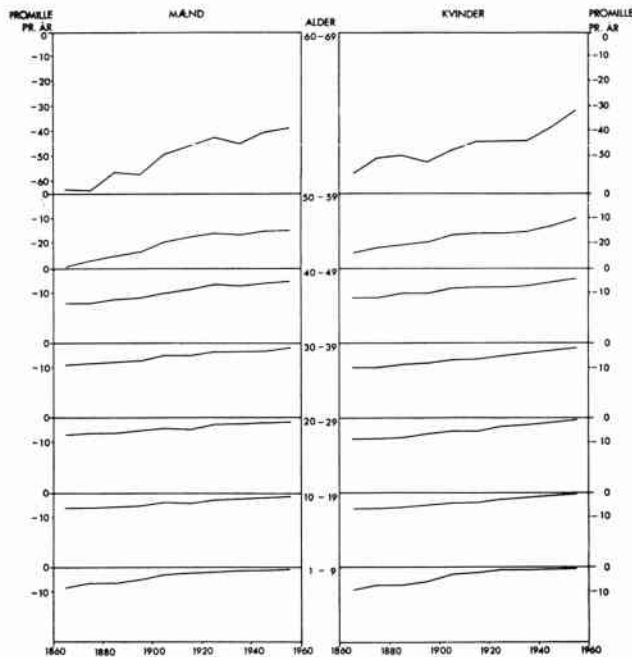

Fig. 5. Dødeligheden i de enkelte aldersklasser i landdistrikterne 1860-1960. (korrigeret).

Fig. 5. Male death rate (left) and female death rate (right) of each age class in the rural districts 1860-1960 (corrected).

3. Flytningerne er ikke registreret før 1930, hvorfor vandringsbalancen må findes som differensen mellem den samlede befolkningsudvikling og fødselsoverskuddet. Da flytningsstatistikken også efter 1930 er noget ufuldstændig (hvilket viser sig ved revisioner af folkeregistrene i forbindelse med folketællingerne), er det foretrukket at beregne vandringsbalancen på samme måde også efter 1930 (fig. 3).

Vandringsbalancen for hver alders-køns-klasse (fig. 6) er beregnet som differensen mellem hver alders-køns-classes størrelse ved en folketælling og dens størrelse (med fradrag af de døde) ved næste tælling. Beregningerne er imidlertid behæftet med nogen usikkerhed, idet oplysninger om aldersstruktur og dødelighed kun foreligger på 10 og 5 års klasser, mens dødeligheden i virkeligheden ændres meget hurtigt i løbet af de første leveår samt i de ældste aldersklasser.

Der er også gennemført en anden serie beregninger, der giver et grovere billede af de demografiske faktorer, men som til gengæld giver sikrere tal. Først og fremmest belyser disse beregninger imid-

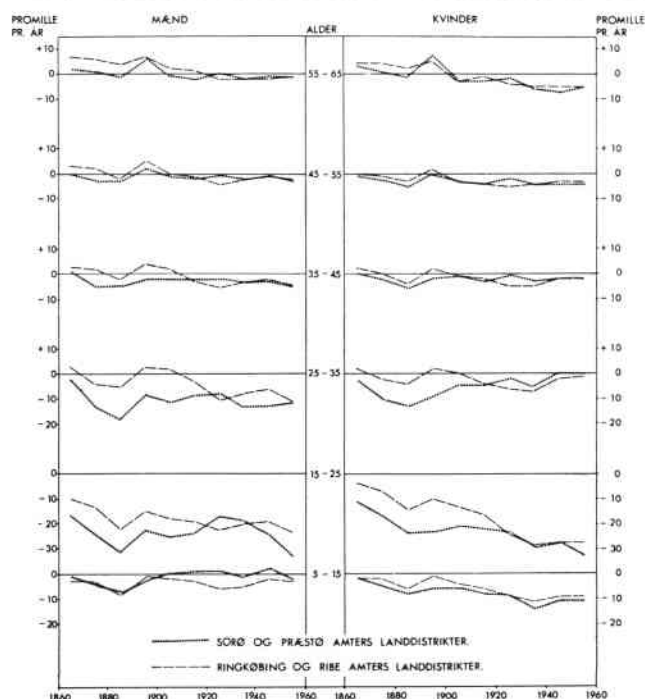

Fig. 6. Beregnet vandringsbalance i de enkelte aldersklasser, 1860-1960.

Fig. 6. Male migration balance (left) and female migration balance of each age class, 1860-1960.

lertid i hvor høj grad de autonome faktorer (frugtbarhed etc.) og i hvor høj grad aldersstrukturen er ansvarlig for udviklingen i de summariske fødsels-, døds- og vandringspromiller.

Ved disse beregninger er for hvert årti den summariske fødselspromille $\left(\frac{\text{fødsler}}{\text{totalbefolkning}}\right)$ opløst i komponenterne frugtbarhed $\left(\frac{\text{fødsler}}{\text{kvinder i alderen 15-44 år}}\right)$ og aldersstruktur $\left(\frac{\text{kvinder i alderen 15-44 år}}{\text{totalbefolkning}}\right)$ (fig. 7). Idet aldersklasserne over 60 år er afgørende for den summariske dødelighed (i landet som helhed falder i hele analyseperioden over halvdelen af dødsfaldene i disse aldersklasser), er på samme måde forholdet $\frac{\text{dødsfald}}{\text{totalbefolkning}}$ opløst i

$$\frac{\text{dødsfald}}{\text{personer over 60 år}} \times \frac{\text{personer over 60 år}}{\text{totalbefolkning}} \quad (\text{fig. 8}).$$

Over halvdelen af flytningerne falder på alders-klasserne 15-29 år,

og $\frac{\text{nettovandring}}{\text{totalbefolkning}}$ er derfor opløst i

$$\frac{\text{nettovandring}}{\text{personer i alderen 15-29 år}} \times \frac{\text{personer i alderen 15-29 år}}{\text{totalbefolkning}} \quad (\text{fig. 9}).$$

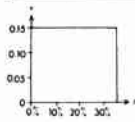
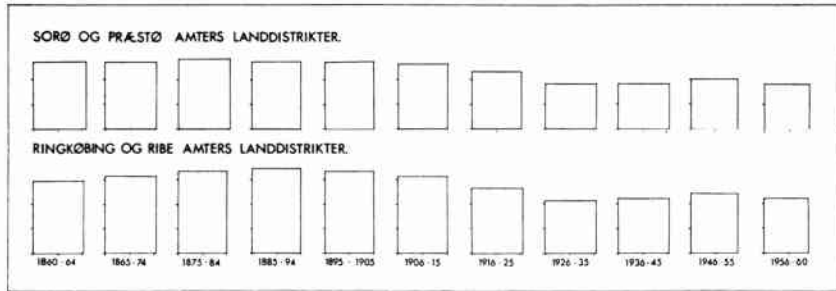

Fig. 7. Fødselshyppighed 1860-1960.

$$x = \frac{15-44 \text{ \u00e5rige kvinder}}{\text{totalbefolkning}} \quad y = \frac{\text{f\u00f8dsler pr. \u00e5r}}{15-44 \text{ \u00e5rige kvinder}}$$

$$\text{areal} = \frac{\text{f\u00f8dsler pr. \u00e5r}}{\text{totalbefolkning}} = \text{summarisk f\u00f8dselshyppighed.}$$

Fig. 7. Birth-rates 1860-1960.

$$x = \frac{\text{women 15-44 years old}}{\text{total population}} \quad y = \frac{\text{annual births}}{\text{women 15-44 years old}}$$

$$\text{area} = \frac{\text{annual births}}{\text{total population}} = \text{crude birth rate.}$$

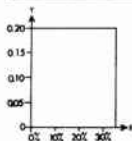
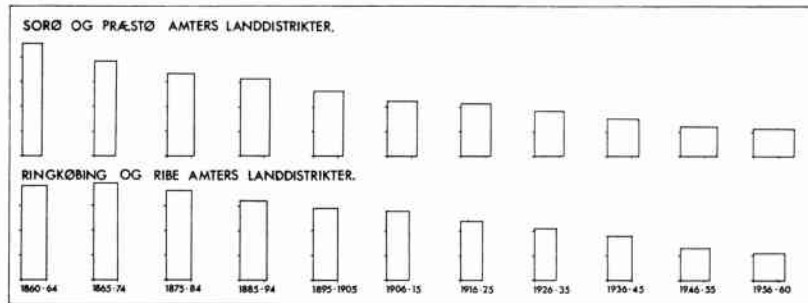

Fig. 8. D\u00f8delighed 1860-1960.

$$x = \frac{> 60 \text{ \u00e5rige}}{\text{totalbefolkning}} \quad y = \frac{\text{d\u00f8dsfald pr. \u00e5r}}{> 60 \text{ \u00e5rige}}$$

$$\text{areal} = \frac{\text{d\u00f8dsfald pr. \u00e5r}}{\text{totalbefolkning}} = \text{summarisk d\u00f8delighed}$$

Fig. 8. Death-rates 1860-1960.

$$x = \frac{\text{persons } > 60 \text{ years old}}{\text{total population}} \quad y = \frac{\text{annual deaths}}{\text{persons } > 60 \text{ years old}}$$

$$\text{area} = \frac{\text{annual deaths}}{\text{total population}} = \text{crude death rate.}$$

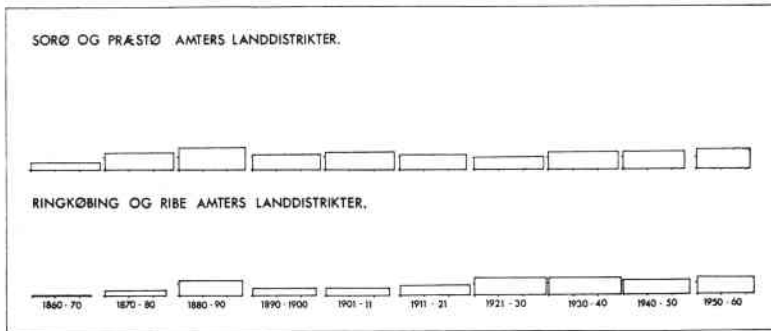

Fig. 9. Vandringsbalance 1860-1960.

$$x = \frac{15-29 \text{ \u00e5rige}}{\text{totalbefolkning}} \quad y = \frac{\text{fravandringsoverskud pr. \u00e5r}}{15-29 \text{ \u00e5rige}}$$

$$\text{areal} = \frac{\text{fravandringsoverskud pr. \u00e5r}}{\text{totalbefolkning}}$$

Fig. 9. Migration balance 1860-1960.

$$x = \frac{\text{persons 15-29 years old}}{\text{total population}} \quad y = \frac{\text{annual net emigration}}{\text{persons 15-29 years old}}$$

$$\text{area} = \frac{\text{annual net emigration}}{\text{total population}}$$

(Nettovandringen kan kun beregnes for ti\u00e5rsperioder, der begynder og slutter p\u00e5 de samme tidspunkter, som aldersfordelingen foreligger for. Man kan derfor ikke opg\u00f8re antallet af 15-29 \u00e5rige midt i disse ti\u00e5r, men har i stedet anvendt antallet af 10-24 \u00e5rige ved hvert ti\u00e5rs begyndelse).

Som resultat af alle de ovenn\u00e5vnte beregninger fremg\u00e5r, at *begge omr\u00e5derne* (og dermed sikkert landdistrikterne overalt i landet) gennem hele unders\u00f8gelsesperioden har haft f\u00f8dselsoverskud, men negativ vandringsbalance (fraflytningsoverskud) (fig. 3).

F\u00f8dselstallene l\u00e5 i de f\u00f8rste \u00e5rtier relativt h\u00f8jt (omend ikke s\u00e5 h\u00f8jt, som man kender dem i U-lande i dag). Men omtrent fra \u00e5rhundredskiftet har den summariske f\u00f8dselspromille v\u00e6ret dalende, kun afbrudt af stigningen i 1940'erne. Tilbagegangen skyldes den aftagende frugtbarhed, i de allersidste \u00e5r dog ogs\u00e5 et fald i de f\u00f8degytne kvinders andel i totalbefolkningen (fig. 4 og 7).

D\u00f8dstallene l\u00e5 ogs\u00e5 h\u00f8jt i begyndelsen af perioden, for efter \u00e5rhundredskiftet at aftage stadigt. Tilbagegangen udtrykker en reel tilbagegang i d\u00f8dssandsynligheden i hver enkelt aldersklasse, som indtil nu har mer end opvejet den \u00f8gning i de \u00e6ldre aldersklassers andel af totalbefolkningen, der i hvert fald kan konstateres siden 1930 (fig. 5 og 8).

Faldet i både fødsels- og dødspromillen har medført en noget uregelmæssig tendens for det relative fødselsoverskud. I perioden 1900–1940 var fødselspromillens fald tydeligt kraftigst, så at fødselsoverskuddet var aftagende.

Det relative fravandringsoverskud var lille i 1860–70, men har siden svinget om de samme tal. Størst har det været i 1880'erne, 1930'erne og 1950'erne. Fravandringsoverskuddet i de enkelte alderskøns-klasser har også svinget, men dog med stigende tendens for de yngre kvinders vedkommende. Til gengæld er disses andel i totalbefolkningen aftaget i de sidste årtier (fig. 6 og 9).

Forskellen mellem de 2 områders befolkningsudvikling (fig. 3) beroede i de første årtier overvejende på en større fravandring fra Sydsjælland, men også på den højere summariske fødselspromille i Vestjylland. I slutningen af 1800-tallet var sidstnævnte faktor blevet vigtigere end førstnævnte. Siden 1910 skyldes forskellen først og fremmest den højere summariske fødselspromille i Vestjylland, men desuden har den summariske dødspromille stadigt ligget højest i Sydsjælland.

En nærmere analyse af de enkelte faktorer viser følgende forskelle: Den højere summariske fødselspromille i Vestjylland skyldes næsten helt en højere frugtbarhed. I den sidste halvdel af undersøgelsesperioden har kvinderne i de fødedygtige aldersklasser dog også udgjort en lidt større andel af totalbefolkningen i Vestjylland, end tilfældet har været i Sydsjælland (fig. 4 og 7).

Årsagen til at den summariske dødspromille i dette århundrede har ligget lavere i Vestjylland er udelukkende den gunstige aldersstruktur – altså en sekundær faktor i befolkningdynamikken. Beregningen af forholdet $\frac{\text{dødsfald}}{\text{personer over 60 år}}$ tyder på, at dødeligheden indenfor hver aldersklasse midt i undersøgelsesperioden har været lidt større i Vestjylland end i Sydsjælland og altså virket i modsat retning af de andre primærfaktorer; i de sidste år er denne forskel forsvundet (fig. 5 og 8). (Den ovennævnte antagelse om ens dødelighed i hver aldersklasse i hele landets landdistrikter er altså ikke helt korrekt. Imidlertid er en kontrol af antagelsen mulig i årene 1916–25, hvor det faktiske antal af dødsfald i hver alderskøns-klasse er offentliggjort for hvert af områderne. Det viser sig, at dødeligheden i de enkelte alderskøns-klasser maksimalt varierer med 15 % fra det ene område til det andet; og da variationerne snart er til gunst for Vestjylland, snart for Sydsjælland, bliver den samlede forskel ringe. Fejlen ved antagelsen er ikke så stor, at den har betydning for de konklusioner, der drages af beregningerne).

Det højere relative fraflytningsoverskud, som man finder i Sydsjælland omtrent til 1. verdenskrig, skyldes først og fremmest, at fraflytningen reelt var større i alle alders-køns-klasser. Dog udgjorde de 15-29 årige også en lidt højere andel af totalbefolkningen i Sydsjælland end i Vestjylland. I den senere del af undersøgelsesperioden, hvor vandringsbalancen har været omtrent ens for de 2 områder, har Vestjylland haft en anelse højere andel unge; men til gengæld synes fraflytningen i de enkelte alders-køns-klasser stadig at være størst i Sydsjælland (især for 20-30-årige mænd) (fig. 6 og 9).

Man kan konkludere den demografiske analyse af befolkningsudviklingen sådan: De primære årsager til, at Vestjylland indtil 1950'erne har haft en stigende landbefolkning, mens Sydsjællands siden 1880 har været stagnerende eller aftagende, er, at frugtbarheden er forblevet højere i Vestjylland, endvidere et mindre relativt fravandringsoverskud fra Vestjylland indtil 1. verdenskrig. Disse primære årsager har medført en aldersstruktur med relativt få ældre personer i Vestjylland i sidste halvdel af undersøgelsesperioden, og som følge heraf en lavere summarisk dødsprocent.

Erhvervsudvikling

Ved erhvervsanalysen er de to undersøgelsesområder i tiden indtil 1890 defineret på samme måde som ved den demografiske analyse, d.v.s. som de pågældende amter minus købstæderne (for 1860 er Ribe amt omregnet til grænserne efter 1864). Men efter 1890 er undersøgelsesområderne afgrænset anderledes ved erhvervsanalysen; forstadskommuner og bymæssigt bebyggede kommuner er udskilt fra de egentlige landdistrikter, idet der fra dette tidspunkt foreligger tilstrækkelige oplysninger om befolkningens erhvervsfordeling i de enkelte kommuner (for 1890's vedkommende i Trap: Danmark, 3. udg.). Denne udskillelse er også mere påkrævet ved erhvervsundersøgelsen end ved den demografiske analyse, idet forskellen mellem by og land er betydeligt mere markant med hensyn til erhvervsstruktur end i demografisk henseende. – Imidlertid er det kun ved de seneste tællinger, at erhvervsfordelingen er offentliggjort for selve forstadsbebyggelserne og de bymæssige bebyggelser, uafhængigt af kommunegrænserne. Det er derfor foretrukket at udskille forstadskommunerne og de bymæssige kommuner i deres helhed, hvorved man også opnår, at undersøgelsesområdernes afgrænsning ikke ændres i hele perioden fra 1890.

Der er tidligere argumenteret for, at bymæssige bebyggelser i 1960 bedst defineres ved et indbyggerantal på mindst knap 1000

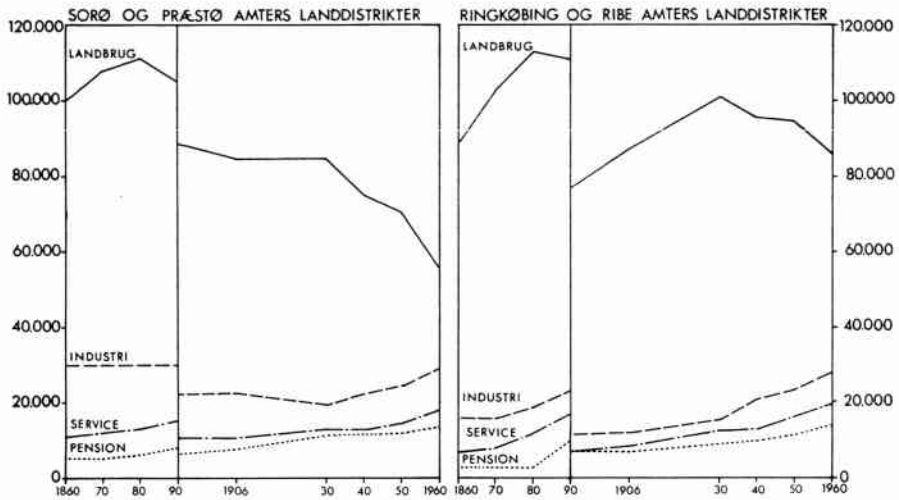

Fig. 10. Befolkningens erhvervsfordeling 1860-1960.

1860-1890: Alle sognekommuner.

1890-1960: Excl. kommuner med forstæder og bymæssige bebyggelser.

Fig. 10. Occupations of the rural population, 1860-1960: Agriculture (top), manufacturing, services, and pensions (bottom).

1860-1890: All rural communes.

1890-1960: Excl. communes with urban settlements.

(jvf. Illeris: The Functions of Danish Towns, Geografisk Tidsskrift bind 63). I denne erhvervsanalyse er undersøgelsesområderne efter 1890 defineret som sognekommunerne minus de kommuner, der i 1960 indeholdt forstæder eller (dele af) bymæssige bebyggelser med over 900 indbyggere.

Statistikken tillader kun at tage hensyn til hele befolkningen fordelt efter erhverv, altså ikke til antallet af forsørgere eller egentlige erhvervsaktive.

Erhvervsklassifikationen i statistikken er ændret så hyppigt og så gennemgribende, at man kun ved at benytte meget få, store erhvervsgrupper kan få tal, der blot er nogenlunde sammenlignelige fra tælling til tælling. Endda er usikkerheden både ved borgernes oprindelige opgivelser på tællingsskemaerne og ved statistikkers gruppering så stor, at man kun tør drage konklusioner angående de mest tydelige hovedtræk i udviklingsbilledet. Som erhvervsklassifikation er benyttet en inddeling i 4 grupper: landbrug m. v., industri m. v., service, samt pensionister og rentenydere.

En del af de offentliggjorte data har måttet modificeres for at kunne indpasses i disse 4 grupper:

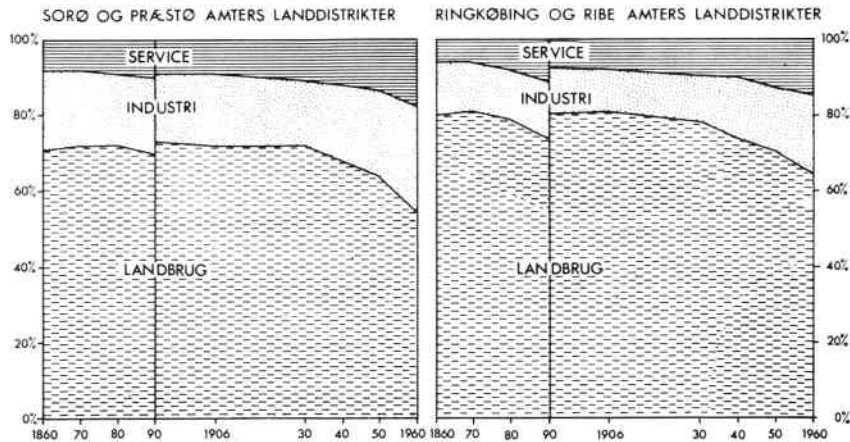

Fig. 11. Den relative erhvervsfordeling (excl. pensionistbefolkningen) 1860-1960.
1860-1890: Alle sognekommuner.

1890-1960: Excl. kommuner med forstæder og bymæssige bebyggelser.

Fig. 11. Relative occupational composition of rural population (pensioners excluded), 1860-1960: Services (top), manufacturing, and agriculture (bottom).
1860-1890: All rural communes.

1890-1960: Excl. communes with urban settlements and suburbs.

1. Den i tællingerne 1860-80 optrædende klasse „arbejds mænd og daglejere“ er fordelt på de 3 erhvervsgrupper proportionalt med disses størrelse ved hver tælling.

2. Fiskeri og søfart er registreret under ét i tællingerne 1860-80, men er her tillagt henholdsvis landbrug m. v. og service efter at være adskilt således: I 1880 er fiskeribefolkningen antaget at være lig fiskeribefolkningen i 1890 (hvor den er opgjort selvstændigt), og resten af den kombinerede gruppe i 1880 er tillagt søfart. I 1860 og 1870 er det antaget, at forholdet mellem fiskeribefolkningen og søfartsbefolkningen var det samme som i 1880.

3. Den i tællingerne 1890-1930 optrædende klasse „tyende og husgerning“ er tillagt de 4 anvendte grupper efter det relative tyendehold i hver af disse i 1906 (hvorfra en sådan opgørelse er offentliggjort).

4. Mejerier er ved tællingerne indtil 1906 regnet under landbrug m. v., men der foreligger dog i 1890 og 1906 særskilte mejerital for hvert amts landdistrikter under ét. Idet det er forudsat, at de fleste mejerier ligger udenfor forstads kommunerne og de bymæssigt bebyggede kommuner, er disse tal for mejeri-befolkningen i 1890 og 1906 overført fra undersøgelsesområdernes landbrug m. v. til industri m. v.

5. Frisører o. l., der i alle tællinger undtagen 1930 og 1960 er regnet under industri m. v., er for disse tællingers vedkommende overført til industri på følgende måder:

I 1930 er gruppen i hvert undersøgelsesområde antaget at svare til 7,4 % af handelsbefolkningen (dette var tilfældet i de rene landdistrikter i landet som helhed i 1940). I 1960 er frisørbefolkningen m. v. i hvert område antaget at udgøre 58 % af klassen „andre erhverv“, hvilket var tilfældet i landet som helhed. Resten af klassen „andre erhverv“ er regnet som servicebefolkning.

Fig. 10 viser, at *begge områderne* har haft en i absolutte tal først stigende, men senere aftagende landbrugsbefolkning. (Særligt var 1880'erne, 1930'erne og 1950'erne tilbagegangsperioder). Industri- og servicebefolkningen samt pensionistbefolkningen har derimod været stadigt stigende (tilbagegangen i Sydsjællands industribefolkning 1906-30 må utvivlsomt skyldes statistiske omgrupperinger).

Med hensyn til den relative erhvervsfordeling (fig. 11) kunne *begge områderne* indtil hen mod 1930 karakteriseres som ganske overvejende landbrugssamfund med en lille industri- og en endnu mindre servicebefolkning. Trods den tilbagegang, der siden er indtruffet i landbrugets andel af befolkningen, ernærer det dog stadig flere end de øvrige erhverv tilsammen. At landbruget gennem hele undersøgelsesperioden har været landdistrikternes dominerende erhverv forklarer også, at fravandringen har været størst og dermed den samlede befolkningsudvikling mest negativ netop i landbrugets dårligste år: 1880'erne, 1930'erne og 1950'erne.

Forskellen mellem de 2 områders absolutte erhvervsudvikling er først og fremmest, at landbrugsbefolkningen i Sydsjælland kulminerede allerede i 1880 og siden er aftaget stærkt, mens den i Vestjylland øgedes kraftigt indtil 1930 (bortset fra en mindre tilbagegang i 1880'erne) og efter dette kulminationstidspunkt ikke er aftaget så voldsomt som i Sydsjælland. Stigningen i industri-, service- og pensionistbefolkningen har i øvrigt været betydeligt kraftigere i Vestjylland end i Sydsjælland.

Med hensyn til den relative erhvervsfordeling er der en markant forskel i industrien, som i Sydsjælland har ernæret ca. 20 % af befolkningen (÷ pensionisterne), efter 1930 stigende til små 30 %; i Vestjylland derimod kun ca. 12 %, efter 1930 stigende til godt 20 %. Tilsvarende har landbrugsbefolkningen hele tiden været relativt større i Vestjylland, mens servicebefolkningens andel har været omtrent ens i de 2 områder (en anelse større i Sydsjælland). – Pensionisternes andel har gennem hele perioden været størst i Sydsjælland.

Forklaringen på hovedkomponenten, landbrugsbefolkningens, forskellige udvikling må søges i den store udvidelse af landbrugsarealet, der har fundet sted i Vestjylland, sammenholdt med de manglende expensionsmuligheder i Sydsjælland. Statistikken over arealets anvendelse („Folketal, areal og klima 1901-60“ suppleret med statistisk tabelværk III,5 og III, 27) viser, at landbrugsarealet i Sydsjælland kulminerede allerede omkring 1880, og siden har været i svag tilbagegang på grund af afgivelse til andre formål. I Vestjylland er landbrugsarealet mellem 1½- og 2-doblet i løbet af undersøgelsesperioden, især gennem hedeopdyrkning. (Hovedparten af expansionen ligger før 1885, og efter 1940 er den gået i stå). – En nærmere analyse af sammenhængen mellem landbrugsarealet og landbrugsbefolkningen falder dog udenfor denne redegørelses rammer.

Hvad angår industribefolkningens andel af det samlede folketal er det yderst bemærkelsesværdigt, at den gennem hele perioden er mindre i Vestjylland end i Sydsjælland. Da årsagen til denne forskel således må søges endnu længere tilbage end 1860, kan den næppe bestå i større udvikling af egentlig industri i Sydsjællands landdistrikter end i Vestjyllands. Kun en nærmere undersøgelse kan afgøre oprindelsen af denne overskydende, til „industri m. v.“ henregnede befolkningsgruppe på Sydsjælland (muligvis i hele Østdanmark). Måske kan der være tale om en klasse af arbejdsmænd, opstået under den stærke befolkningstilvækst i de første menneskealdre efter de store landboreformer).

Da man undertiden har fået indtryk af, at Vestjylland skulle være underforsynet med service, er det måske overraskende, at i hvert fald den nærservice, der er lokaliseret i landdistrikterne, gennem hele perioden har været lige så betydelig i Vestjylland som i Sydsjælland. Forklaringen kan muligvis ligge i følgende betragtning: Jo mindre et områdes befolkningstæthed er, jo flere servicecentre – på hvert serviceniveau – må der optræde pr. 100.000 indbyggere, men til gengæld bliver de simplere i funktionerne (*Berry & Barnum: Aggregate Relations and Elemental Components of Central Place Systems, Journal of Regional Science* vol. 4).

Stigningen i pensionistbefolkningen beror dels på øgningen af antallet af ældre, dels på den bedre sociale forsyning. (I begyndelsen af undersøgelsesperioden svarede pensionisterne til 25 % og 40 % – henholdsvis i Vestjylland og Sydsjælland – af befolkningen over 60 år, i 1930 var forholdet øget til henholdsvis 50 % og 60 %, siden har det ligget mellem 71 og 77 %). At pensionisternes andel af to-

talbefolkningen har været størst i Sydsjælland, synes i den første del af undersøgelsesperioden at skyldes en mere anvendt social for-
sorg, senere udelukkende at de ældre har udgjort en større del af
befolkningen.

Man kan konkludere analysen af erhvervsudviklingen sådan: Ho-
vedårsagen til, at Vestjylland indtil 1950'erne har haft stigende land-
befolkning, mens Sydsjællands siden 1880 har været stagnerende
eller aftagende, er, at Vestjyllands landbrugsbefolkning indtil 1930
kunne øges p. gr. a. hedeopdyrkning, og at afgang fra landbruget
siden 1930 har været så behersket, at den har kunnet mere end op-
vejes af fremgangen i industri og service; mens på den anden side
tilbagegangen i Sydsjællands landbrugsbefolkning siden 1880 knapt
har kunnet udlignes ved fremgangen i industri og service.

EFTERSKRIFT: Faseforskydningsmodellen

Det er nærliggende at forestille sig, at befolkningsudviklingen i et
koloniseringsområde som Vestjylland afspejler udviklingen i tidli-
gere modnede egne, blot med en forskydning i tid. Sammenligner
man de vestjyske og sydsjællandske kurveforløb i de forskellige
diagrammer fremgår det også, at der i visse perioder for visse af
elementerne i befolkningsudviklingen kan være tale om en sådan
faseforskydning. F. ex. var nedgangen i forholdet $\frac{\text{dødsfald}}{\text{60-årige}}$ (fig. 8)
i en længere periode ca. 10 år forsinket i Vestjylland i forhold til
Sydsjælland; (i løbet af de sidste årtier er forholdet dog blevet lige
lavt i de to områder). Men faseforskydningen er højst forskellig
for de forskellige diagrammers vedkommende; kurven over land-
brugsbefolkningen (fig. 10) kulminerer således 50 år tidligere i Syd-
sjælland end i Vestjylland. Og for nogle elementer gælder det, at
de karakteristiske toppunkter indtræder samtidigt i de to områder,
f. eks. den store fravandring i 1880'erne, 1930'erne og 1950'erne
(fig. 3, 6 og 9) og de store fødselstal i 1940'erne (fig. 3, 4 og 7).
Den samlede befolkningsudvikling kan således ikke forklares ved
en simpel faseforskydningsmodel. En analyse af dens enkelte be-
standdele er nødvendig; men for nogle af disses vedkommende kan
faseforskydninger påvises.

SUMMARY:**Rural Population Development in Western Jutland and Southern Zealand, 1860-1960.**

The purpose of this paper is to compare the population development in rural western Jutland, where the population maximum was reached in the 1950's, with rural eastern Denmark, where stagnation and decline has been the general case for several decades. On the basis of map 1, showing the year of culmination of each commune, Ribe and Ringkøbing counties were selected as being typical of western Jutland. On the other hand, Sorø and Præstø counties in southern Zealand were selected as being counties of a very early population maximum, namely about 1880.

The first part of the paper deals with a demographic analysis, breaking down the population development into birth rates, death rates, and net migration rates (fig. 3). The crude birth rate is further disintegrated into fertility and the number of women in the 15-44 years' bracket (figures 4 and 7). The analysis of the crude death rate leads to the calculation of the death rate of each sex- and age-class (fig. 5), and of the number of people over 60 years old, i. e. the age classes with the highest death-rates (fig. 8). In the same way, the net migration of each sex- and age-class is calculated (fig. 6), as well as the number of people between 15 and 29 (fig. 9), which are the age classes most liable to migrate.

The conclusion of the demographic analysis is that the basic reasons for the difference between the two areas are 1° the higher fertility in western Jutland, 2° until the early 20th century also a higher net emigration (in all sex- and age-classes) from southern Zealand. In the later decades, these two causes have led to a better age structure of the West Jutland population (a smaller share of elderly people), and hence a lower crude death rate.

The second part of the paper deals with the occupations of the population. The main difference between the two areas is that the number of people employed in agriculture culminated in 1880 in southern Zealand, but only in 1930 in western Jutland (fig. 10). The difference is due to the large-scale reclamation of heath-land in western Jutland. The number of people employed in secondary and tertiary activities as well as the number of pensioners have been continually increasing in both areas. It is remarkable, however, that while the share of the service population has been almost the same in both areas, the relative number of people employed in secondary activities has been larger in southern Zealand all through the period (fig. 11).

No simple model can explain the whole of the difference between the population development of the two areas. For some of the elements making up the total development, however, it may be said that the curves of the „old“ area of Zealand also apply to the „pioneer“ area of Jutland, the phases only being found at a later time.